

Антропологічний код української культури і цивілізації / О.О.Рафальський (кер. авт. кол.), Я.С.Калакура, В.П.Коцур, М.Ф.Юрій (наук. ред.). – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2020. – Кн.1 – 432 с.; Кн.2 – 536 с.

Пізнання сутності людини належить до категорії вічних у світовій гуманітаристиці. Людина залишається найбільш загадковим явищем та «найскладнішим предметом дослідження»¹. Попри численні спроби досягнути її феномен, щоразу виявляється одна й та сама закономірність, яка свідчить, що всіх попередніх напрацювань, теорій не достатньо. Кожен наступний відрізок часу продукує нові ан-

тропологічні загадки, підтверджуючи як прогнозованість, так і водночас непередбачуваність людського фактора. Як підсумував свого часу С.Кримський: «Скільки б не пізнавали людину та її творчу діяльність, в ній завжди залишається те, про що ми не відаємо і навіть не усвідомлюємо»².

Особливо стрімко зміни ментальності відбуваються на початку ХХІ ст. Відкидаючи численні панівні до недавнього часу константи як застарілі та неактуальні, поточне століття спростовує й тезу щодо незмінності людської природи. Нині ми є свідками того, як постмодерн безжально відмовляється від суспільних ідеалів, що так чи інакше «працювали» впродовж попередніх епох. Як результат, дедалі частіше лунають запевнення про «нову людину», поява якої зумовлена кардинальними трансформаціями у світі, технологічною, культурною, соціально-економічною модернізацією.

Сучасні карколомні перетворення продовжують поглиблювати конфлікт між усталеними суспільними моделями й тими, які формуються, витісняючи попередні. Згадаймо всесвітньо відомих інтелектуалів, котрі переконують, що перебування сучасного світу «в пункті системної біфуркації» (І.Валлерстайн), у новому «режимі історичності» (Ф.Артоґ), «плинної модерності» (З.Бауман), «чимраз більшої непевності» (Т.Джадт) утворює нові історичні реалії, у відповідності до яких відбувається зміна психоемоційних рефлексій людини на нову дійсність, адаптація чи то асиміляція до глобальних викликів століття, а отже і стрімка еволюція людського фактора.

Двотомне видання, підготовлене О.О.Рафальським, Я.С.Калакурою, В.П.Коцуром, М.Ф.Юрієм, стало ще одним важливим кроком на шляху пізнання людини крізь оптику антропологічного коду української культури й цивілізації від давньої історії України до сучасності. Автори – відомі вчені, які вже тривалий час досліджують проблеми цивілізаційного виміру української культури та ментальності, взаємодії людини й суспільства, культури і цивілізації. Їхнє нове спільне дослідження має яскраво окреслений людинознавчий характер. Його поява багато у чому завдячує антропологічному повороту як одному з ключових, пережитих за останній час соціогуманітаристикою. Антропологічний поворот вивів на авансцену наукового дискурсу людину як головну дійову особу історичного поступу, акцентуючи увагу на її «багатовекторності», суперечливому внутрішньому та не менш складному оточуючому світі, в якому вона проходить свій земний шлях, зумовив зміну теоретико-методологічних орієнтирів фахівців, вніс суттєві корективи в тематику й методи студій.

¹ Ріве П. Вивчення людини (Антропология) // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – №1. – С.3.

² Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К., 2003. – С.45.

Людина, що перебуває у фокусі фундаментального дослідження, трактується як «тотальна цілісність», в якій біологічне та соціальне, тілесне й духовне, типове і неповторне взаємопов'язані та взаємообумовлені (кн.1, с.29). Розглядаючи людину, перш за все, як унікальну, найвищу цінність, автори поставили перед на собою непросте завдання – з'ясувати сутність антропологічного коду української культури у цивілізаційному вимірі та отримати відповіді на питання ціннісно-смыслового контексту, а саме, що являє собою людина, як змінювалося місце української людини у природі, суспільстві, культурі, яку еволюцію вона пройшла (кн.1, с.14). Задум праці полягав у тому, аби дослідити та проаналізувати механізм взаємодії і взаємообумовленості чотирьох ключових концептів: «українська людина», «антропологічний код», «українська культура», «українська цивілізація» (кн.1, с.11). Кожен із виокремлених концептів має подвійну конотацію, оскільки наділений водночас умовним і конкретним змістом, а отже, може бути метафорою або символом, так само, як і науковою категорією у залежності від контексту, запитального потенціалу чи дослідницької інтерпретації.

У найбільшій мірі це стосується антропологічного коду, який виступає домінантним маркером еволюції людини, культури, цивілізації. Розлога дефініція, запропонована науковцями, навіряд чи може претендувати на вичерпність (кн.1, с.6). Інтерпретуючи антропологічний код як «тяглість прихованої або закодованої сутності людини», автори зізнаються, що в наведеному визначенні увага акцентується саме на «втаємниченій сукупності матеріальних та духовних образів» (кн.1, с.12). «Утаємниченість», як одна з головних ознак, надає цій категорії характер мінливості, продукує рефлексії, щоразу повертаючи до питання: антропологічний код – це метафора чи реальність? Своїм виданням автори впевнено доводять існування цього історично-антропологічного, соціокультурного та психологічного феномену, окреслюючи його основні риси, вибудовуючи систему закономірностей, демонструючи прояви та наслідки на кожному з історичних етапів. Глибокий аналіз історичних подій, теоретичні обґрунтування, логічні висновки надають можливість переконатися, що антропологічний код – чи не єдиний феномен, апелюючи до якого можна пояснити парадокси української історії, зокрема готовність української людини впродовж століть до протестів проти несправедливості, до відстоювання людської гідності та свободи, плекання державницької ідеї, і водночас повторюваність й універсальність механізмів розсіювання (ентропії) соціальної енергії від часів Руїни до сьогодення.

З огляду на те, що вивчення антропологічного коду української культури та цивілізації є багато у чому новим напрямом вітчизняної гуманітаристики, автори видання запропонували сучасний методологічний інструментарій. Синтезований аналіз історії, культури, політики, соціуму при вдалому застосуванні міждисциплінарного підходу дозволили реалізувати визначену мету.

Зауважимо, що саме поняття «антропологічний код» виступає не лише метою, але і зручним інструментом дослідження. За визначенням авторів, це – «утаємничений ключ» (кн.1, с.435) до розуміння історії української людності, українського етносу та його індивідуумів.

Автори тяжіють до дотримання неупередженості у своїх оцінках і висновках, зроблених на ґрунті міждисциплінарного аналізу історичних та культурних процесів. Концептуальний українцентризм видання не суперечить одній із головних заповідей науковця, сформульованій колись Ф.Броделем. Нагадаємо, він був переконаний у тому, що ремесло історика дедалі наполегливіше вимагає говорити про історію, дистанціюючись від власних емоцій, закликав не давати волю своїм почуттям, висловлюватися «сухо», залишатися неупередженим «спостерігачем»³. Як відомо, запропонована ним історична модель країни виглядала як «ціла низка Францій», що послідовно змінюють одна одну – різних і подібних, єдиних та роздроблених, благополучних і страждених, щасливих і нещасних⁴.

³ Бродель Ф. Что такое Франция? – Кн.1: Пространство и история. – Москва, 1994. – С.5.

⁴ Там же. – Кн.2: Люди и вещи. – Москва, 1995. – С.7.

Дещо схожу модель, але в антропологічному вимірі, удалося втілити авторам, залучивши до аналізу процесів цивілізаційний підхід. Видання вирізняється як незвичайністю предмета дослідження, так і його масштабністю. Широкий панорамний погляд фахівців дозволяє уникнути обмеженого трактування української культури. Перед нами – калейдоскоп різних Україн, диференційованих у відповідності до епох (дохристиянська, християнська, ренесанс, реформація, просвітництво, модерн, постмодерн), та умовно об'єднаних «утаємненим» антропологічним культурним кодом. Реконструюючи його в різноманітних модифікаціях, автори фіксують елементи тягlosti, акцентують видозміни і трансформації, зупиняючи увагу на явищах, що їх зумовлювали та уособлювали.

Структурна композиція дослідження підпорядкована обґрунтуванню поліфонічної конфігурації ментального коду, в якому закарбувались органічно, хоча й суперечливо, елементи різноманітних цивілізаційних моделей, позитивні та негативні наслідки історії, тривале перебування українських земель у складі інших держав, їх політика денаціоналізації, асиміляції, репресій.

Автори демонструють, як культурні процеси дохристиянської давньої України поступаються моделям нового бачення людини, запропонованого філософією християнства Київської Русі. Центральною ідеєю наступної епохи, Ренесансу й Реформації, стає людиноцентричність. Увага дослідників виявляється сконцентрованою, перш за все, на проблемах індивідуальності, духовності та гуманізму, на неперервній тогочасній літературній полеміці, проникнутій промовистими одкровеннями інтелектуалів, пошуком ними ідеалів людського життя у вимірах щастя і свободи. На думку авторів, утвердження гуманістичних ідей гідності й розуму людини як істоти суспільної було наступним важливим етапом на шляху еволюції антропологічного коду української культури (кн.1, с.297). У контексті цієї доби, насиченої виром подій на євразійському просторі, прискіплива увага приділяється бінарній опозиції «свій – чужий», що відіграла роль одного із ключових факторів на шляху формування ідентичності та антропологічної соціокультурної цілісності «української людини» впродовж XVI – першої половини XVIII ст. (кн.1, с.313).

У відповідності до україноцентричної концепції видання, розставлено акценти щодо антропологічного виміру «козацької України». Не ігноруючи впливи загальноєвропейських процесів, автори наголошують на тому, що Просвітництво в Україні розвивалося, перш за все, на своєму власному ґрунті (кн.1, с.329), називаючи однією з основних передумов появу козацтва та його вплив на політичне життя й культуру. Аналізуючи його як унікальний етнічний, соціокультурний і політичний феномен у багатоманітності проявів та особливостей, фахівці уникають як глорифікації, так і спрощення і стереотипізації. Виправданим є концептуальний погляд на проблему козацтва, яка, попри репрезентативну українську історіографію, усе ще залишає багато «білих плям». Так, екскурс у генезу козацтва, на думку авторів, дозволяє окреслити причини фундаментальних суперечностей української історії (кн.1, с.350), що й до сьогодні унеможливають визначення її послідовної стратегічної лінії.

У пошуках гіпотез, теорій, відповідей на питання, які розкривали б таємниці антропологічного коду козацької епохи, автори обирають різні стратегії. Вони розглядають козацьку верству як баланс «свого й чужого», синтез кочової та хліборобської цивілізації, еволюція котрої відбувалася за власними законами виживання. Увага фокусується на модифікаціях «ментального обличчя козаків». Систему ментальних маркерів козацтва дослідники інтерпретують щонайменше у двох вимірах, а саме як передову верству національно-визвольного та державницького руху у водночас як різновид «чоловічих союзів».

Поміж тим, колізії, що супроводжували еволюцію ментальності тогочасного соціуму, стимулюють до більш поглибленого аналізу його ціннісних орієнтирів. Одне з аксіологічних питань, яке у цьому контексті видається вартим подальшого вивчення, стосується світоглядних переконань козацтва та їх відповідності загальній людиноцентричній моделі епохи Відродження й домінуючій просвітницькій ідеології гуманізму. Ідеться, зокрема, про формування відповідної системи пріоритетів і світоглядний універсум козацтва як

«чоловічого союзу», зумовлений стилем життя на межі зі смертю, сповненого постійного ризику. У цих умовах зневажливе ставлення до людського життя, передусім свого власного, стало одним з елементів психології представників цього середовища. Але те, що не суперечило системі цінностей «чоловічого союзу», виглядало очевидним контрастом на тлі ідей гуманізму, в яких людина проголошувалась як самоцінність. Чи не тоді в антропологічний код української цивілізації закладалась «ціна» людського життя, котра в тогочасних реаліях була досить низькою. Не безпідставною, очевидно, буде гіпотеза стосовно того, що ідеї гуманізму залишалися переважно привілеєм суто інтелектуальних дискусій.

Антропогенез культури й цивілізації наступної, посткозацької доби проаналізовано в багатоманітності контекстів епохи модерну, яку автори асоціюють зі знаковими для України процесами – втратою державності, негативними явищами «маргіальності», «малоросійства», «австрофільства», «меншовартості», а також з українським націєтворенням та відродженням середини – другої половини ХІХ ст.

Підхід, який використано для розкодування антропологічних загадок української культури того часу, зорієнтований на розкриття двох важливих чинників, що визначали ментальну конфігурацію суспільства початку ХХ ст., водночас кардинально впливаючи на психологію людини. Один з них – західноєвропейська філософія, роздуми інтелектуалів (А.Бергсон, Ф.Ніцше, З.Фройд, А.Шопенгауер, К.Юнг та ін.) про крах традиційного гуманізму, історичний глухий кут, в якому опинилося людство, суперечливий характер спілкування людини з оточуючим світом (кн.2, с.120). Інший – політичний тероризм, хвиля якого, охопивши Європу (й Україну в тому числі) наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., стала ознакою цілої епохи, лише модифікуючи форми прояву.

Історична парадигма ХХ ст. підірвала усталені уявлення про закономірний хід подій. Під тиском соціальних і політичних процесів руйнувались уявлення про людину та її моральні цінності. На авансцену історії виходило покоління нового антропологічного типу, де особа не мала власного обличчя, а представляла собою аморфну постать, не виокремлену з маси. Це дасть підстави М.Гайдеггеру назвати таку генерацію «das Man», окресливши її силует у знаній праці «Буття й час» (1927 р.). Нове соціокультурне явище набиратиме обертів напередодні європейських революцій, продовжуючись і надалі. Люди – маски в однотипних строях стали героями сюрреалістичного мистецтва Р.Магрітта. Бельгійський художник-сюрреаліст тонко відчув соціокультурні зміни у суспільстві, осмислюючи й відображаючи їх на своїх полотнах. Пригадаймо, що майже всі людські постаті на картинах цього митця не мають облич (замість них – символічні уніфіковані капелюхи або маски), часом обернуті до глядача спиною та всі як один позбавлені індивідуальності.

Представники цього покоління були наділені здатністю легко руйнувати моральний порядок, перетворюючи саму мораль на віртуальну примару, яку можна було змінювати на поталу ситуативних інтересів, або й зовсім нехтувати нею. Позбавлені емоцій, готові прийняти будь-які схеми, ці «люди» стали соціальною основою для революцій, війн, диктаторських режимів, терору, голокосту, голодоморів, маніпуляцій і спекуляцій свідомістю – усіх тих жахів, якими позначене минуле століття, з їх повномасштабним утіленням у межах України.

Автори видання дотримуються поширеного в українській історіографії погляду на «українську людину» ХХ ст., розглядаючи її передусім як жертву воєн, революційного вибуху, сталінського режиму. У цьому контексті пропонується поглиблене осмислення антропологічного виміру Першої світової війни як культурної й ментальної травми, Української революції – як масштабної події, що докорінно змінила усталені норми життя, поразка котрої була не меншою психологічною травмою, більшовицького тоталітаризму як чинника антропологічної кризи, що супроводжувалася репресіями та Голодомором. Водночас невиправданим виглядає обмеження антропологічного виміру Другої світової війни лише повсякденням при всій значущості цього напряму наукових досліджень.

Глибокий аналіз людського фактора, його домінуючої ролі у сучасних процесах характеризує висвітлення авторами видання еволюції антропологічного коду в умовах утвердження незалежної України. Розкриваючи неоднозначність трансформацій психології людини на пострадянському просторі, вони багатоаспектно проаналізували причини кризових явищ (маргінальність самоідентифікації, криза ідентичності, комплекс неповноцінності), указали на необхідність подолання пострадянського синдрому, реформування колективної пам'яті українців.

Думки дослідників із приводу сучасних процесів в Україні викликають неабиякий інтерес, віддзеркалюючи панорамну картину часу, унаочнюючи парадокси дрейфування країни «без вітру й вітрил» (за одним із крилатих висловів Леся Танюка: «Вітру не буде, треба гребти руками») впродовж останніх майже тридцяти років. Виважена система міркувань та аргументації, історично-політологічний і культурологічний аналіз вибудовані на основі слушно задіяних теоретичних концептів постмодерну Й.Гейзінги («людина, яка грає»; кн.2, с.486–487) та Ж.Бодріяра («реальність як симулякр»; кн.2, с.486, 488). Епізоди перебігу подій та основні дійові особи, дотичні до них, яскраво відображають сторінки недавньої історії, відновлюючи спектр емоцій, пережитих на тлі трансформацій – від захоплень, сподівань, творчого ентузіазму й перспектив, до розчарувань, скепсису, зневіри.

Водночас окремі висловлені думки викликають неоднозначні рефлексії. Навряд чи твердження на кшталт «дедалі дужче заявляють про себе молоді реформатори, менеджери, бізнесмени, фінансисти, політики, дипломати, працівники правоохоронної системи» (кн.2, с.393) не викличе справедливий подив та логічне запитання: хто ці люди та де результати їхньої діяльності? Чи доречною є подібна патетика в контексті критичного погляду на сучасну ситуацію в Україні, якого у цілому дотримуються автори книги? Аджде далі у викладеному ними матеріалі йдеться про те, що, у відповідності до оцінок незалежних експертів, Україну називають однією чи не з найбільш криміналізованих країн світу, із великою мірою ризику щодо інвестицій, високою смертністю, активною еміграцією (кн.2, с.398–399). Ба більше, на підставі аналізу глибоких деформацій ментальності нової політичної «еліти» автори дають справедливу оцінку, різко висловлюючись на її адресу, характеризують її як строкату за своїм соціальним складом та маргінальну за сутністю (кн.2, с.404), що нагадує «радше купку внутрішніх окупантів, котрі залюбки використовують українську націю та державу задля власного збагачення» (кн.2, с.410).

Автори дослідження виважено й об'єктивно прагнуть оцінити глобальні зрушення, що відбулися в Україні після проголошення незалежності, відзначаючи, що якісна трансформація будь-якого суспільства – це тривалий і суперечливий процес. Радянська людина конструювалася сімдесят років і вона не може механічно зникнути. Але на цьому тлі дещо спрощено видається інтерпретація «постсовкового синдрому», надання цьому явищу дещо «магічної» сили, що унеможливує пришивдшене становлення «особистості нового українця» (кн.2, с.394). По-перше, виникає питання щодо термінології, яка застосовується до пострадянського дискурсу. Терміни «постсовковий синдром», «совковість», «совок» (кн.2, с.427), що ними активно оперують автори, виглядають дещо схематично в контексті цього фундаментального видання. Інше, більш коректне й не менш колоритне поняття «*homo soveticus*», уведене у широкий обіг О.Зинов'євим, про що, до речі, згадується в дослідженні (кн.2, с.427), вичерпно відображає феномен «людини радянської» як певного соціокультурного явища.

Можна погодитися з основними ознаками, за якими автори характеризують психологію радянської людини (страх свободи, відсутність свідомої громадянської позиції, консерватизм, патернаціоналізм тощо; кн.2, с.427–430). Водночас викликає сумнів твердження, що «совок – це важка спадкова хвороба, яка може передаватися від батьків, дідусів та бабусь дітям і онукам» (кн.2, с.427). Переконливим контраргументом слугує покоління сорокарічних українців, тих, хто, перебуваючи при владі в Україні, не у змозі позбутися «симуляції», «демагогії», «подвійної, потрійної бухгалтерії»,

та їхніх ровесників – тих, хто працює за межами нашої країни й гадки не має про наявність у себе подібної інфікованості.

Осмилюючи складні та суперечливі сучасні процеси, автори взяли на себе сміливість оцінити найостанніші ключові події в історії України, зокрема «Революцію гідності» та президентські вибори 2019 р. з позицій трансформації антропологічного коду. Попри загальновідоме твердження, що історія лише з часом розставляє крапки над «і», варто погодитися, що без цих двох перегорнутих сторінок, наслідки яких нині гостро відчуваються, загальна картина українського антропологічного коду була би незавершеною. «Революція гідності», як справедливо наголошується, виявилася подією, що вкотре нагадала й підтвердила роль людини на переломних етапах історичного розвитку (кн.2, с.473). Принаймні вона засвідчила, що поняття «гідність» не втратило свого сутнісного сенсу.

У контексті постмодерної філософії «людини граючої» проаналізовано останні президентські вибори в Україні. Вдало винайдений підхід відразу викликає спектр асоціацій. Доречним буде пригадати античні аналогії між світом і сценою, людьми й акторами, а також відомий шекспірівський вислів «весь світ – театр, а люди в ньому – актори». Послідовна тенденція до переадресації життя в різноманітних його проявах (від повсякдення до глобальної політики) в річище гри/шоу ставала дедалі помітнішою впродовж останнього часу, щоразу набираючи нових обертів.

Апелуючи до стратегії постмодерного модулю людини як «*homo ludens*», концептуально викладених та обґрунтованих нідерландським істориком і культурологом Й.Гейзінгою майже століття тому, автори підтверджують, що ці стратегії демонструють свою актуальність у політичному та соціокультурному просторі України у вимірі «*show is going*» («шоу триває»). На наших очах саме зараз постала цілісна картина постмодерної концепції, в якій склалися пазли, що ще до недавньої пори залишалися загадковими й невідомими. Події останнього часу яскраво продемонстрували, що, рухаючись у цьому напрямі, українське суспільство підійшло до точки біфуркації постмодерну.

Для покоління, яке народилось і зростає в умовах комп'ютерних технологій, небачених та нечуваних досі комунікацій, життя – це калейдоскоп картинок, що зникають, гра, яку не варто сприймати серйозно, симулякр, іронія. Не задумуйся про майбутнє, живи сьогоднішнім, не переймайся долею людей, що тебе оточують, навіть найближчих, розважайся – ось кредо значної частини тих, хто «живе у смартфонах».

Але при цьому дедалі гострішими стають питання, чи приймаємо ми нав'язуваний нам сценарій гри, які наші ролі у цьому «театрі», хто ми – актори чи глядачі та, нарешті, найголовніше – яка ціна цієї вистави? Зрозуміло, що ці питання допоки залишаються без відповідей.

Фундаментальне видання, що має вишуканий дизайн, із добірною символікою знаків на обкладинці, стрілками годинника, що зупинилися на мить, сприймається як важливий елемент сучасної комунікації – наукової й соціальної про те, як змінюємося ми та світ навколо нас. Оригінальні думки, концептуальні висновки, слушні, інколи парадоксальні спостереження стимулюють до подальшого осмислення гострих, і від того особливо цікавих проблем еволюції людського фактора у вимірі «вічного календаря» (В.Махно). У двотомнику (близько 1 тис. стор.) віднайдуться відповіді на численні запитання сьогодення, як і виникнуть нові в не меншій кількості щодо «утаєного» антропологічного коду української культури й цивілізації.

Авторам удалося в повному обсязі втілити свій масштабний задум, водночас переконливо підтверджуючи істинність того, що сучасне українське суспільство, як ніколи, укотре потребує «кореляції» антропологічного коду, можливо його повного «переадресації» та глибинного усвідомлення, що державність і демократія – це передусім культурні цінності, носієм яких залишається людина.

Лариса БУРЯК

докторка історичних наук, професорка, провідна наукова співробітниця,
Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського
(Київ, Україна), larysa.buryak@gmail.com